

Олександр САМОЙЛЕНКО
(Ніжин)

Трагічна доля видатного славіста (до 70-ї річниці зі дня смерті Григорія Андрійовича Ільїнського)

У грудні 2007 р. виповнилися 70-ті роковини зі дня трагічної смерті видатного вченого-славіста, одного з найбільш талановитих представників ніжинської славістичної школи – Григорія Андрійовича Ільїнського. Тривалий час наукова діяльність і творча спадщина цього яскравого представника вітчизняної науки кінця XIX – першої половини XX ст. через зрозумілі ідеологічні причини залишалися практично поза увагою дослідників. Протягом минулого століття з'явилося лише кілька невеликих розвідок, переважно біобібліографічного характеру [1], а також коротких статей у довідниках і енциклопедичних виданнях [2].

Лише в 1990-х роках у Російській Федерації побачили світ більш ґрунтовні дослідження, але вони стосуються, головним чином, літературознавчих і мовознавчих студій вченого [3]. В Україні, на превеликий жаль, науковий доробок Г.А. Ільїнського залишається ще недостатньо вивченим. Серед праць сучасних українських дослідників, які намагаються визначити місце вченого в історії славістики, слід відзначити наукові розвідки і дослідження Ф.Т. Євсєєва, Г.В. Самойленка, О.Г. Самойленка [4]. Причина такого кількісного “відставання” досліджень вітчизняних науковців перед колегами з Російської Федерації в тому, що більшість архівних документів, рукописів вченого зберігаються в архівосховищах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербургу [5].

Ніжинська славістична школа, що почала формуватися в останній чверті XIX ст. з відкриттям у Ніжині в 1875 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька, вже наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворилася в один із центрів дослідження славістики в Україні. З її діяльністю пов'язані імена багатьох відомих українських і російських учених-славістів, серед яких: академік М.Н. Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук А.С. Будилович, Р.Ф. Брандт, професори В.В. Качановський, Є.В. Петухов, К.Ф. Радченко, М.І. Соколов та інші. Помітною постаттю серед цієї наукової плеяди вчених був Г.А. Ільїнський, аналізу діяльності якого в межах ніжинської славістичної школи та визначенню його внеску в дослідження проблем славістики і буде присвячена дана розвідка.

Григорій Андрійович Ільїнський народився 11 (23) березня 1876 р. в Санкт-Петербурзі у родині вчителя. Після закінчення гімназії в 1894 р. юнак вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. На становлення Г.А. Ільїнського як вченого в студентські роки особливий вплив мали С.І. Соболевський і

С.К. Булич. Захищена в 1898 р. студентська праця “Орбельська Тріюдь” під керівництвом видатного славіста академіка В.І. Ламанського (останній спеціалізувався на історії болгарської мови, а також досліджував літературні процеси в Чехії) була відзначена золотою медаллю університету, а її автора рекомендовано для підготовки до професорського звання при згаданому навчальному закладі.

У цей період діяльність Г.А. Ільїнського була тісно пов’язана з лінгвістичним відділенням неofilологічного товариства, створеного за ініціативою академіка О.О. Шахматова, в якому він проголосив близько десяти доповідей і розвідок, які потім були надруковані в лінгвістичних журналах. Протягом десяти років (1899-1908) Григорій Андрійович залишався секретарем цього відділення.

Для поглиблення своїх знань Г.А. Ільїнський здобув закордонне відрядження (1901-1903), під час якого слухав лекції провідних європейських славістів у Берлінському, Лейпцігському, Віденському та Празькому університетах, займався в слов’янській семінарії під керівництвом ученого-славіста зі світовим ім’ям І.В. Ягича, а також працював у бібліотеках, архівах і книгосховищах Чехії, Лужиці, Сербії, Хорватії, Словенії та Болгарії.

Першою значною працею Г.А. Ільїнського була книга “О некоторых архаизмах и новообразованиях праславянского языка. Морфологические этюды” (1902). В ній, у формі нарисів, розглянуті складні і суперечливі питання праслов’янської мови і зроблено спробу по-новому вирішити ці наукові проблеми. Всі нариси були об’єднані єдиним методом, який автор назвав “морфологічним”, оскільки при поясненні мовних процесів головна увага приділялася морфологічній стороні з урахуванням фонетичних законів. Такий комплексний підхід, запропонований Ф.Ф. Фортунатовим і представниками казанської лінгвістичної школи, був новим у слов’янознавстві. Г.А. Ільїнський вважав свою книгу не достатньо виваженою, тому не випустив її у продаж, хоча більшість учених (Шахматов, Бодуен де Куртене, Лавров) поставилися до неї прихильно. Єдиним, хто піддав її різкій критиці в своїй рецензії був О.І. Соболевський: “если бы мы не знали г. Ильинского лично, мы подумали бы, что его книжки представляют пародию на современные лингвистические исследования, и местами недурную”. Незадоволений своєю книгою, молодий учений підготував до випуску іншу – “Сложные местоимения и окончания родительного падежа единственного числа мужского и среднего рода неличных местоимений в славянских языках. Этимологические исследования” (1903), яка мала позитивні відгуки. Якщо раніше дослідники обмежувались лише однією мовою або певним колом пам’яток, то Григорій Андрійович представив багатий фактичний матеріал, залучений із багатьох слов’янських мов і діалектів. Цю працю Г.А. Ільїнський у 1905 р. захистив як магістерську дисертацію.

У 1904 р. молодого науковця призначили приват-доцентом Петербурзького університету. Академік О.О. Шахматов залучив його до роботи над “Словником російської мови”. До обов’язків Г.А. Ільїнського входило складання історико-етимологічного коментарю до слів, а також підбір лексичних відповідностей із інших слов’янських мов.

З 1907 до 1909 р. Г.А. Ільїнський обіймав посаду доцента кафедри лінгвістики Харківського університету, збирав діалектологічний матеріал, читав лекції. В 1909 р. вчений разом із П.О. Лавровим відправився у відрядження до Афона для копіювання давньоболгарських грамот. Після повернення він переїздить до Ніжина, де йому запропонували посаду екстраординарного професора місцевого Історико-філологічного інституту. Одноча-

сно він читав лекції також у Вищих жіночих курсах у Києві. Саме “ніжинський період” діяльності стає часом наукового визнання вченого. В 1911 р. Григорій Андрійович захистив у Київському університеті докторську дисертацію “Грамоти болгарських царів”, відзначену Ломоносівською премією, і заявив про себе як про талановитого славіста.

На серйозний науковий рівень Г.А. Ільїнським було піднято теорію про праслов'янську мову, – ніжинський учений дав їй визначення, окреслив хронологічні рамки, розділив на етапи, вказав фонетичні та морфологічні ознаки. Однією з найкращих праць вченого стала “Праславянская грамматика” (1916). У передмові до неї дослідник писав: “Работая вот уже около 20 лет над разными проблемами праславянского языка, я давно поставил себе задачей составление такой грамматики этого языка, которая объединила бы в себе не только главные факты его фонетики и морфологии, но и главные итоги их исследований”. Праця Г.А. Ільїнського не лише узагальнила результати попередніх досліджень, але були обґрунтовані власні рішення деяких проблем. Окремі ідеї, виказані в книзі, унікальні. Заслугою вченого стало те, що він затвердив праслов'янську граматику як особливу дисципліну, що відрізняється за своїм предметом і методом від порівняльної граматики слов'янських мов. На основі відгуку О.О. Шахматова Григорій Андрійович отримав за цю працю медаль Академії наук і Толстовську премію [6].

Творчий доробок Г.А. Ільїнського загалом нараховує понад 500 монографій, статей, оглядів і рецензій, присвячених сучасним слов'янським, праслов'янській, старослов'янській, церковнослов'янській мовам; давній історії слов'ян, археології й археографії, палеографії, етнографії та географії слов'янських народів; джерелознавству і текстології, серед яких особливо слід відзначити низку праць з історії та культури слов'ян: “Грамоти царя Іоанна Асеня II”, “До історії слов'янських азбук”, “Сто років сербського повстання”, “Історія слов'ян: Курс, читаний у Харківському університеті”, “Значення Афона в історії слов'янської писемності”, “Про єпископський титул Климента Словенського” тощо.

Г.А. Ільїнський багато часу займався вивченням, описанням і виданням старослов'янських, середньоболгарських і сербських пам'яток. Усі дослідження були побудовані за єдиною схемою: з початку детально викладалася історія відкриття та вивчення пам'ятки, подавалася критика попередніх видань; потім відзначалися палеографічні, фонетичні та морфологічні особливості. За однотайним визнанням критики, тексти, що підготував науковець, вирізняються високою точністю і їх можна вважати одними з найкращих видань (“Софійський Октіох XIII ст.”, “Середньоболгарські листки Ундольського XII-XIII ст.”, “Грамота бана Кулина”, “Македонський листок: Уривок невідомої пам'ятки кирилівської писемності XI-XII вв.”, “Сверлижські уривки”, “Македонський глаголичний листок: Уривок глаголичного тексту Єфрема Сирина: XI ст.”, “Слепченський Апостол XII ст.”) [7].

У 1916 р. Г.А.Ільїнський перейшов на кафедру російської мови та слов'янського мовознавства Юр'ївського університету. В 1918 р. разом із цим навчальним закладом учений евакуювався до Воронежу, де працював ще два роки. В подальшому він був професором Саратовського університету (1920-1927), Східного педагогічного інституту в Казані (1927), Першого Московського університету (1927-1934), де викладав порівняльну граматику слов'янських мов, старослов'янську, російську, болгарську, сербську та польську мови, історію слов'янських літератур, історію слов'ян.

За радянської доби до Григорія Андрійовича приходять міжнародне визнання: в 1921 р. його обирають членом-кореспондентом Академії наук РСФРР (згодом трансформовану в АН СРСР), з 1929 р. він стає дійсним членом Західнослов'янського інституту в Познані і членом-кореспондентом Болгарської Академії наук, з 1930 р. – членом-кореспондентом Польської Академії наук. Поряд із Г.А.Ільїнським у галузі слов'янської філології того часу працювали відомі російські вчені: М.М. Дурново, М.К. Грунський, П.О. Лавров, Б.М. Ляпунов, О.І. Соболевський, О.О. Шахматов й інші. Але в середині 1920-х років ситуація змінюється. Цього часу набула поширення яфетична теорія М.Я. Марра. З 1925 р. ректором Московського університету стає О.Я. Вишинський, який був невдоволений вивченням церковних текстів на заняттях зі старослов'янської мови й ігноруванням згаданої яфетичної теорії. Розпочалася перебудова методології в бік класового підходу при вивченні слов'янської етнокультурної спільноти. Г.А. Ільїнський рішуче виступив проти яфетичної теорії, назвавши її “фантазмагорією”. В 1927 р. Є.Ф. Карський запропонував ученому написати “Прагмов'янську граматику” для “Енциклопедії слов'янської філології”, оскільки видання 1916 р. на той час уже стало бібліографічною рідкістю. До 1930 р. роботу було завершено, але опублікувати її не вдалося через негативний відгук М.Я. Марра.

У 1929 р. партпаратом було прийнято рішення провести реорганізацію Академії наук СРСР шляхом розширення її лав за рахунок академіків-комуністів. Із цією метою до 43 вакансій були додані ще 42 і створені спеціальні комісії для відсіву “небажаних” претендентів. Кандидатуру Григорія Андрійовича, після смерті П.О. Лаврова, теж висунули на вакантне місце. Як зазначалося в рекомендаційній записці до Президії АН СРСР: “Открывшаяся со смертью академика П.А. Лаврова ваканция действительного члена Академии Наук СССР налагает на нас обязанность для замещения ее оставаться на ученом мирового значения, наиболее поработавшем в этой отрасли гуманитарно-общественных наук, представителем которой был покойный академик, т.е. в области Славянской филологии. В этой области как по количеству ученых трудов, так и по их первоклассному научному значению выделяется в числе других кандидатов бесспорно профессор 1-го МГУ Григорий Андреевич Ильинский, член-корреспондент Академии Наук СРСР с 10-го декабря 1921 года” [8]. Проте, вчений зняв свою кандидатуру, а самі вибори назвав “небожественной комедией”. У результаті виборів кілька кандидатур комуністів були провалені, що призвело до створення у червні 1929 р. урядової комісії по перевірці АН СРСР, наслідком якої стало звільнення понад 780 чоловік. Після цього було сфабриковано “справу” академіка С.Ф. Платонова, до якої “підшили” 115 осіб як членів контрреволюційної монархічної організації “Всенародный союз борьбы за возрождение свободной России”.

Наприкінці 1933 – на початку 1934 р. розпочалися арешти вчених-філологів за “справою славістів”, у горнило якої втрапили видатні науковці М.Н. Сперанський (також колишній професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька), О.М. Селищев, М.М. Дурново, В.В. Виноградов й інші. 11 січня 1934 р. було заарештовано та засуджено до 10 років соловецьких таборів і Г.А. Ільїнського, щоправда, в серпні табори замінили на 5 років заслання до Західного Сибіру (м. Славгород). Учасників справи звинуватили у зв'язках із “віденським центром” на чолі з Трубецьким. Підслід-

ним ставили у провину створення антирадянської організації, що планувала насильницьке повалення радянської влади, зв'язок із іноземними урядами і закордонними антирадянськими центрами, ідеологічним же підґрунтям цієї організації визначили євразійство – ідейно-політичну течія, яку очолював згаданий Трубецький.

11 липня 1936 р. Г.А. Ільїнського було звільнено і він оселився в Томську, де, через заборону займатися педагогічною діяльністю, працював бібліотекарем у краєзнавчому музеї. Проте, 19 листопада 1937 р. його заарештували повторно і засудили до розстрілу. Вирок було виконано 14 грудня цього ж року. Після смерті вченого виключили з АН СРСР (29 квітня 1938 р.) і лише 11 серпня 1967 р. постановою Президії АН СРСР № 7 у зв'язку з реабілітацією Григорія Андрійовича було поновлено в лавах Академії наук. Після смерті Г.А. Ільїнського, на жаль, втрачено значну частину його праць, уже підготованих до друку.

Нині ми можемо однозначно твердити: ідеї, висловлені Г.А. Ільїнським у своїх наукових працях належать до головних досягнень світового слов'янознавства і до сьогодення зберігають своє значення та актуальність.

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. – Т. II. – Минск, 1977. – С. 229-236; Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский. – М., 1962. – 78 с.
2. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. 6а. – СПб., 1891; Т. 30. – СПб., 1900; Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2-х т. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1901-1912. – Нежин, 1912; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.2. – М., 1976; Т.3. – М., 1978; Историография истории южных и западных славян. – М., 1987; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988 та інші.
3. Г.С. Баранкова, Еськова И.Б. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937) // Московский журнал. – 2000. – № 7. – С. 2-14; Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – начала XX вв. Справочное пособие. Под общей редакцией академика О.Н. Трубачева. – М., 2001. – 336 с.; Захарова Л.Д. Григорий Андреевич Ильинский // Отечественные лингвисты XX века. Ч.1. – М., 2003. – С. 180-196; Смирнов С.В. Григорий Андреевич Ильинский: Судьба ученого // Известия АН. Серия литературы и языки. – 1998. – Т. 57. – № 2. – С. 65-70.
4. Евсеев Ф.Т. О научной и учебной деятельности Г.А. Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте // Литература та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 52-53; Григорий Андреевич Ильинский: Библиографический указатель / Сост. Ф.Т. Евсеев. – Чернигов, 1990. – 12 с.; Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 336 с.; *Він же*. Нежинська філологічна школа. 1820-1990. – Нежин, 1993. – 172 с.; *Він же*. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин, 1995. – 106 с.; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.; *Вони же*. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.
5. Про Ільїнського Григорія Андрійовича див.: Санкт-Петербурзьке відділення архіву Російської Академії наук, ф. 9, 35, 116, 126, 134, 156, 247, 284, 292, 752, 898.
6. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа... – С. 114-115.
7. Евсеев Ф.Т. Вказана праця... – С. 140-141.
8. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937). Записка об ученых трудах проф. Гр.А. Ильинского // Московский журнал. – 2000. – № 7. – С. 12.